

دوفصلنامه مطالعات فرهنگی قرآن

سال اول، شماره اول، بهار و تابستان ۱۴۰۲

تبیین مؤلفه‌های اقتصاد مقاومتی با رویکرد تحلیلی قرآنی - روایی از نگاه حضرت آیت الله خامنه‌ای دامت برکاته

سید عبدالرسول حسینی‌زاده^۱

(تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۴/۵ - تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۱/۶/۱۰)

چکیده

در نظام آفرینش، دیدگاه توحیدی و در برنامه ابلاغی از طرف انبیاء و رسولان الهی، مقام «خلیفه الهی» برای انسان - برخوردار از بیشترین نیازها و استعدادها و امیال متضاد- هدف‌گذاری شده است و انسان باید از میدان مبارزه حق و باطل با دفع و رفع موانع بدان مقصد نائل آید. در این عرصه، فعالیت‌های اقتصادی جهت تأمین نیازهای طبیعی زندگی، یکی از پر چالش‌ترین آنهاست. نظام سلطه شیطانی در تقابل با جبهه حق، همیشه تاریخ در اقداماتی مثل تحریم اقتصادی و غیره علیه نظام‌های توحیدی شوریده‌اند و اینک علیه انقلاب اسلامی ملت ایران. در سیره موحدان و از جمله پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، «اقتصاد مقاومتی» به معنای اقتصاد درون‌زا و متکی بر نیرو و تولید داخلی، کاهش حداکثری اتکا به بیرون و واردات بی‌رویه و اجتناب از اسراف و تبذیر و وابستگی‌ها را شاهدیم.

۱. دانشیار دانشگاه علوم و معارف قرآن.

رایانامه: hosseiny43@yahoo.com

این مقاله به روش توصیفی-تحلیلی به تبیین اهم مؤلفه‌های اقتصاد مقاومتی در بیانات رهبر معظم انقلاب با استناد به آیات و روایات پرداخته که نتایج ذیل حاصل آن است: کار و تلاش با منزلتی در حدّ جهاد در راه خدا، مدیریت جهادی همراه تخصص و تعهد، اصلاح الگوی مصرف و دور از اسراف و تبذیر، اقتصاد دانش‌بنیان، عدالت محور، مقاوم در مقابل تهدیدها، حامی تولید داخلی و در ستیز با مفاسدی مانند اختلاس و ارتشاء از مؤلفه‌ها و راه‌کارهای بستر ساز و مناسب برای عملیاتی نمودن اقتصاد مقاومتی‌اند.

واژگان کلیدی: آیات، روایات، بیانات رهبر انقلاب در اقتصاد مقاومتی، اقتصاد، اقتصاد مقاومتی.

مقدمه

در دنیای کنونی که عرصه بر ملت‌های آزادی‌خواه نظیر ایران توسط قدرت‌های سلطه‌گر روز به روز تنگ‌تر می‌شود، فشارهای اقتصادی یکی از مهم‌ترین اهرم‌های در دست این قدرت‌ها به شمار می‌رود. در چنین شرایطی اتخاذ یک نظام اقتصادی قوی و درون‌زا که بتواند کشور و فعالیت معیشتی جامعه را مقابل تحریم‌های اقتصادی بیمه کند یک ضرورت مهم به شمار می‌رود.

در چند سال اخیر و با شدّت یافتن تحریم‌های ظالمانه و غیرانسانی غرب علیه ایران اسلامی به بهانه متوقف کردن برنامه‌های صلح‌آمیز هسته‌ای، اصطلاح جدید «اقتصاد مقاومتی» در محافل علمی-اقتصادی مورد توجه قرار گرفت. این مقاله به روش توصیفی-تحلیلی «مؤلفه‌های اقتصاد مقاومتی و مستندات آن در آیات و روایات با تأکید بر دیدگاه رهبر معظم انقلاب» را مورد ارزیابی قرار می‌دهد.

اینک طبق ضوابط روش پژوهشی، در آغاز به تعریف لغوی و اصطلاح اقتصاد مقاومتی و گزارش اجمالی از پیشینه آن و سپس به تبیین مؤلفه‌های این اقتصاد پرداخته می‌شود:

واژه شناسی

واژه «اقتصاد» از ماده «ق، ص، د» به معنای میانه روی، حد وسط میان اسراف و تقتیر، استقامت و پایداری در مسیر تصمیم‌گیری و اراده به انجام کاری، به کار رفته است. (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ۱۱/۱۷۹-۱۸۲) و در فارسی به معنای میانه‌روی در هر کاری، رعایت اعتدال در دخل و خرج، میانه‌روی در هزینه‌ها آمده است (معین، ۱۳۶۰، ۱۴۴). در جهان کنونی، اقتصاد یکی از رشته‌های علوم اجتماعی به شمار می‌رود که تعریف‌های زیاد و متفاوتی از آن شده (ر.ک. لحنی، ۱۴۲۸، ۹-۱۱؛ سیفلو، ۱۳۹۳) و دانشی است که در رابطه با رفتارهای گوناگون انسانی در زمینه فعالیت‌های اقتصادی و تفسیر واقعیات ظاهری مرتبط با این فعالیت‌ها بحث می‌کند (صالح، بی‌تا، ۱۳) و به بررسی رفتارهای مالی و غیر مالی بشری در زمینه تولید کالاها و خدمات از منابع کمیاب و توزیع آنها بین افراد و گروه‌های جامعه برای مصرف در زمان حال یا آینده می‌پردازد (وحیدی، بی‌تا، ۱، ۳۶). واژه «مقاومتی» از مقاومت به معنای ایستادگی کردن، با کسی در امری برابری کردن است (معین، ۱۳۶۰، ۹۷۹). در اصطلاح، اقتصاد مقاومتی مفهومی است که در پی مقاوم‌سازی، بحران‌زدایی و ترمیم ساختارها و نهادهای فرسوده و ناکارآمد موجود اقتصادی، مطرح می‌شود که به طور قطع، باور و مشارکت همگانی و اعمال مدیریت‌های عقلایی و مدبرانه، پیش‌شرط و الزام چنین موضوعی است. اقتصاد مقاومتی کاهش وابستگی‌ها و تأکید روی مزیت‌های تولید داخل و تلاش برای خوداتکایی است (فشاری و پور غفار، ۱۳۹۳). مطابق تعریفی از رهبر معظم انقلاب، اقتصاد مقاومتی، اقتصادی است که در شرایط فشار، در شرایط تحریم، در شرایط دشمنی‌ها و خصومت‌های شدید می‌تواند

تعیین‌کننده رشد و شکوفایی کشور باشد (بیانات، ۱۳۹۱/۰۵/۱۶). به باور برخی، تعبیری که معنای اصطلاحی (و نه لغوی) اقتصاد مقاومتی را به تعریف مقام معظم رهبری نزدیک می‌کند «فتریت اقتصادی» است (سیف، ۱۳۹۱)؛ برخی دیگر مفهوم نزدیک به آن را «اقتصاد تاب‌آور یا تاب‌آوری اقتصاد» در برابر آسیب‌پذیری اقتصادی دانسته‌اند (سیفلو، ۱۳۹۳). این اقتصاد الگویی است علمی، متناسب با نیازهای کشور ما، اما منحصر به کشور ما نیست. امروز بسیاری از کشورها، با توجه به تکانه‌های اجتماعی و زیر و رو شدن‌های اقتصادی که در این دو دهه اخیر اتفاق افتاده است، متناسب با شرایط خودشان به فکر چنین کاری افتاده‌اند (پاسخ رهبر انقلاب به ۱۰ پرسش درباره اقتصاد مقاومتی، ۱۳۹۳/۰۱/۰۶).

پیشینه بحث

برای نخستین بار رهبر معظم انقلاب اصطلاح اقتصاد مقاومتی را در سال ۱۳۸۹ در جمع کارآفرینان به کار بردند و پس از آن به فراخور مناسبت‌ها و دیدارهای مختلف ابعاد گوناگون آن را شرح دادند. در تاریخ ۹۲/۱۱/۳۰ سیاست‌های کلی «اقتصاد مقاومتی» را در ۲۴ بند ابلاغ کردند و این‌گونه این اصطلاح وارد ادبیات اقتصادی کشور شد و سمینارها و نشست‌های علمی در تبیین ابعاد مختلف آن برگزار و کتاب‌ها و مقالات زیادی توسط پژوهشگران تدوین شده است. گزارش از همه آنها از حوصله این مقاله خارج است و ما در اینجا به معرفی مهم‌ترین نگاشته‌ها در این زمینه می‌پردازیم:

الف. کتاب‌ها:

۱. «مجموعه اهداف، سیاست‌ها و برنامه‌های اقتصاد مقاومتی» منتشر شده (۱۳۹۳) از سوی معاونت برنامه ریزی و نظارت راهبردی رئیس‌جمهور.

۳۰۲. «اقتصاد مقاومتی؛ درآمدی بر مبانی، سیاست‌ها و برنامه عمل» (۱۳۹۳) ناظر بر مطالبات رهبر معظم انقلاب در حوزه اقتصاد و «اقتصاد مقاومتی در عصر مذاکرات هسته‌ای» (۱۳۹۶) هر دو به قلم حجت‌الله عبدالملکی عضو هیئت علمی دانشگاه امام صادق علیه السلام.

۴. «اقتصاد مقاومتی؛ ضرورت‌ها، نقشه راه و زمینه‌های اجرا» (۱۳۹۶) تهیه شده توسط دانشگاه عالی دفاع ملی؛ این کتاب مجموعه ارزشمندی از مطالعات راهبردی در حوزه اقتصاد مقاومتی را که در این سال‌ها فراهم شده، مشتمل است.

۵. «اقتصاد مقاومتی (زمینه‌ها- راهکارها)» تألیف عباسعلی اختری که قصد دارد تا با شناخت وضعیت موجود اقتصاد کشور، راهکارهای اقتصادی و عملی برون‌رفت از وضعیت تحریم‌ها و حصر اقتصادی را با توجه به مبانی و اصول اسلامی، تبیین و ارائه نماید.

ب. مجموعه مقالات در حوزه اقتصاد مقاومتی:

۱. انتشار مجموعه مقالات همایش «اقتصاد مقاومتی؛ پیوند فرهنگ، سیاست و اقتصاد» (۱۳۹۵) در دو جلد، توسط مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.
۲. «مجموعه مقالات اقتصاد مقاومتی» (۱۳۹۵) انتشار از سوی گروه اقتصاد بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی با اشراف حسن نظری.

ج. مقالات:

۱. «الگوی پیشنهادی اقتصاد مقاومتی جمهوری اسلامی ایران»؛ الله‌مراد سیف (۱۳۹۱).
۲. «اقتصاد مقاومتی و ملزومات آن»؛ سید حسن میرمعزی (۱۳۹۱). وی با استناد به سخنان مقام معظم رهبری درصدد ارائه تفسیری روشن از اقتصاد مقاومتی بر آمده است.

۳. «مفهوم‌شناسی اقتصاد مقاومتی در بیانات مقام معظم رهبری»؛ یوسف محمدی مقدم و میثم علی پور (۱۳۹۱) مؤلفان این مقاله ضمن مفهوم‌شناسی اقتصاد مقاومتی به بررسی ابعاد مختلف آن پرداخته‌اند.
 ۴. «اقتصاد مقاومتی راهبرد دفاع غیر عامل اقتصادی»؛ سجاد سیفلو (۱۳۹۳). مؤلف در این مقاله اقتصاد مقاومتی را راهبرد دفاع غیر عامل اقتصادی معرفی و با بهره‌گیری از یافته‌های پژوهش‌های قبلی، تحلیل عمیق‌تری از مفهوم اقتصاد مقاومتی در چارچوب گفتمان مقام معظم رهبری ارائه کرده است.
 ۵. همو (۱۳۹۳) در مقاله دیگری با عنوان «مفهوم‌شناسی اقتصاد مقاومتی» در تبیین مفهوم اقتصاد مقاومتی با تکیه بر سخنان مقام معظم رهبری به تفصیل ویژگی‌های آن را بیان کرده است.
- افزون بر آنچه ذکر شد مقالات دیگری نیز در این حوزه تدوین شده است که سیفلو (۱۳۹۵) گزارشی از آنها را در مقاله «طراحی الگوی بانک‌دارای مقاومتی» آورده است. با مروری بر نگاشته‌های یادشده و دیگر پژوهش‌های انجام شده در این حوزه (تا آنجا که بررسی شده)، ملاحظه می‌شود که پژوهش‌های مذکور مؤلفه‌های اقتصاد مقاومتی در منابع اسلامی را مورد بررسی قرار نداده یا مستقل و مفصل به آن نپرداخته‌اند؛ لذا با توجه به تهدید جدی که از ناحیه مسائل اقتصادی، متوجه کشور و انقلاب است و اهمیت اقتصاد مقاومتی در دفع آن و تأکید رهبر فرزانه انقلاب بر آن در شرایط خاص کشور، ما در این پژوهش ضمن برشمردن مهم‌ترین مؤلفه‌های اقتصاد مقاومتی در سخنان رهبر معظم انقلاب به تبیین مبناشناختی اقتصاد مقاومتی با رویکرد تحلیلی قرآنی می‌پردازیم.

۱- فرهنگ کار و تلاش و کارآفرینی

با توجه به نقش کار در اعتلای حیات اقتصادی و اجتماعی جامعه، کوشش برای ارتقای فرهنگ کار و تطابق آن با اهداف اقتصاد مقاومتی یک ضرورت مهم

اعتقادی و ملی است. در فرهنگ اسلامی، کار و تلاش مانند جهاد در راه خداست و احیاء و تقویت این فرهنگ می‌تواند زمینه لازم جهت بروز ابتکارات و خلاقیت‌ها و نیز احیای روح تعهد و مسئولیت‌پذیری را در جامعه محقق کند.

آیات زیادی از قرآن انسان‌ها را به کار و تلاش دعوت و از اهمیت آن سخن گفته است. در بیش از ۵۰ مورد بحث ایمان و عمل صالح با هم آمده و قطعاً یکی از مصادیق عمل صالح، تلاش اقتصادی برای تأمین مایحتاج فردی و اجتماع است و در آیه ۱۰ سوره جمعه به طور خاص مؤمنان را مورد خطاب قرار می‌دهد که پس از گزاردن نماز جمعه، در زمین پراکنده شوید و از فضل خدا بجوئید؛ یعنی با کسب و کار روزی بجوئید و در آیه ۶۱ سوره هود، آفرینش انسان از زمین و واگذاری آبادی آن را به او یاد آور می‌شود و به حضرت داود علیه السلام با همه قدرت، امکانات و جایگاه، فرمان می‌دهد برای امرار معاش کار کند (سبأ، ۱۰-۱۱).

رهبر معظم انقلاب، با تأسی به سخن و سیره اهل بیت علیهم السلام در خصوص اهتمام به فرهنگ کار و اهمیت آن بر این باورند که ما باید به کار به دیده عبادت نظر کرده و این موضوع را در خود نهادینه سازیم (بیانات، ۱۶/۵/۱۳۹۰). از امام باقر علیه السلام روایت شده است: «هرکس که برای بی‌نیازی از مردم و تلاش برای (کسب درآمد) خانواده و عطوفت و مهربانی بر همسایه خویش کار کند، روز قیامت در حالی خدا را ملاقات می‌کند که صورتش مثل ماه شب چهاردهم (نورانی) است.» (کلینی، ۱۴۰۷، ۷/۷۸). برخی از یاران رسول خدا صلی الله علیه و آله جوان توانا و نیرومندی دیدند که به کار و کوشش مشغول بود، آنها گفتند این جوان شایسته مدح و تمجید بود، اگر جوانی و نیرومندی خود را در راه خدا به کار می‌انداخت. رسول اکرم که در آنجا حضور داشت فرمود: «این سخن را نگوئید اگر این جوان برای معاش خود کار می‌کند که در زندگی محتاج دیگران نباشد یا برای والدین ضعیف یا کودکان ناتوانی که زندگی آنان را تأمین می‌کند کار کند تا از مردم بی‌نیازشان سازد، به راه خدا می‌رود» (فیض کاشانی، ۱۳۸۷، ۳/۱۴۰).

مقام معظم رهبری، با استناد به کلام زیبای امام علی علیه السلام «مَنْ يَعْمَلْ يَزِدْ قُوَّةً وَمَنْ يَقْصِرْ فِي الْعَمَلِ يَزِدَّ قَتَرَةً؛ هرکسی به کار برخیزد، نیرومندتر می‌شود و هرکس در کار کوتاهی کند، سستی او افزایش پیدا می‌کند» (آمدی، ۱۳۷۸، ۳۶۹). کار را موجب افزایش خودِ نیروی کار، افزون بر محصول کار می‌دانند در مقابل کوتاهی در کار را سبب افزایش سستی و افول نیروی کار معرفی می‌نمایند. ایشان با اشاره به بُعد اجتماعی روایت مذکور «مَنْ» در «مَنْ يَعْمَلْ» را ناظر به اشخاص و جوامع دانسته و مضمون حدیث یاد شده را در ملت‌ها و جوامع نیز جاری می‌دانند (بیانات، ۱۳۸۹/۰۶/۱۶).

از روایات معصومین علیهم السلام نیز استفاده می‌شود که کار، عنصری ارزشمند و مقدس است که موجب تکامل وجودی انسان، عزت، مردانگی، رحمت، سعادت و... است (ن.ک: ابن بابویه، ۱۴۰۴، ۱۵۶/۳ - ۱۵۷؛ حلی، ۱۴۱۴، ۱۲/۱۲ - ۱۳۰). با نگاهی به سیره پیامبران الهی، معصومان و اولیاء خدا در می‌یابیم که در طول همه اعصار این بزرگان علاوه بر نقش هدایت‌گر خود به کار و کارگری مشغول و متعهد بوده‌اند و سایرین را به آن تشویق می‌کرده‌اند (ابن بابویه، ۱۴۰۴، ۱۶۲/۳). پیامبر صلی الله علیه و آله بر دست پینه بسته کارگر بوسه می‌زند و می‌فرماید: «این دستی است که آتش جهنم با آن تماس پیدا نمی‌کند» (ابن اثیر، ۱۳۹۰، ۲/۲۶۹) و این چنین زیبا برای نشان دادن اهمیت و جایگاه کار و تلاش فرهنگ سازی و ارزش گذاری کرده‌اند. رسول خدا صلی الله علیه و آله کارگر را مانند مجاهد راه خدا می‌شمارد (مجلسی، ۱۴۰۳، ۱۳/۱۰۰). آن حضرت، عرق کارگر سخت کوش را چون قطره‌های خون شهید یاد کرده و اعلام می‌نمایند هرکس از زحمت و دسترنج خویش، مخارج زندگی را تأمین نماید، روز قیامت در صف پیامبران قرار گرفته و از عنایاتی که انبیا را شامل می‌گردد او نیز بهره‌مند می‌شود (نوری، ۱۴۰۸، ۱۳/۲۴).

از سیره و روش پیامبر صلی الله علیه و آله و نیز احادیث آن حضرت برداشت می‌شود که آن حضرت سعی در ترویج فرهنگ کار و تلاش دارد تا از این طریق بتواند جامعه تحت رهبری‌اش را در مقابل حملات و تهدیدها مقاوم کند. بعد از ایشان نیز صحابه وفادار به راه اصیل اسلامی و در رأس آنها امیر مؤمنان علی علیه السلام و دیگر پیشوایان معصوم علیه السلام تبیین و تبلیغ این فرهنگ را ادامه دادند.

۲- مدیریت و اصلاح الگوی مصرف

یکی دیگر از شاخصه‌های مهم در مورد اقتصاد مقاومتی، مدیریت مصرف و جلوگیری از اسراف است. مدیریت مصرف در واقع استفاده به جا و مناسب از منابع موجود است و معنایی بسیار فراتر از جلوگیری از اسراف و زیاده‌روی دارد. اسراف یکی از نمونه‌های آشکار حرکت‌های نابخردانه است. عقل و وحی بر کاربرد امکانات در زمینه‌های مورد نیاز تأکید دارد و دور ریختن، هدر دادن و از بین بردن مواد لازم قابل استفاده را محکوم و ناپسند می‌داند. وجدان انسان از اسراف نفرت دارد و این تنبلی‌ها و ناآگاهی‌ها، غفلت‌ها و رفاه‌زدگی‌هاست که زمینه را برای اسراف هموار می‌سازد.

اسراف همیشه و همه‌جا بر پیکر اخلاق و اقتصاد و سلامتی فرد و جامعه ضربه وارد می‌کند؛ اما در شرایط کنونی جامعه اسلامی ما که فشار استکبار غرب برای تحمیل و تشدید فقر بر امت اسلام، هرچه بیشتر شده، اسراف، گناه کوچکی نیست. اسراف در اموال شخصی گناه و در بیت المال مسلمین گناهی بزرگ‌تر است. مقام معظم رهبری مدیریت مصرف را یکی از ارکان و مؤلفه‌های اقتصاد مقاومتی می‌داند. به عقیده ایشان مدیریت مصرف یعنی مصرف متعادل و پرهیز از اسراف و تبذیر (بیانات، ۱۳۹۱/۰۵/۰۳).

ایشان در تبیین سیاست‌های اقتصاد مقاومتی، مسئله اصلاح الگوی مصرف را از ویژگی‌های اساسی این اقتصاد دانسته و بر صرفه‌جویی، پرهیز از ریخت و پاش،

پرهیز از اسراف و پرهیز از هزینه‌گردهای زائد تأکید کرده است. البته در این زمینه خطاب اول ایشان متوجه مسئولان است و از ایشان انتظار دارد که نه فقط در زندگی‌های شخصی خودشان، بلکه در درجه اول و در حوزه مأموریت خودشان باید به جدّ از ریخت و پاش پرهیز کنند. به باور ایشان اگر مسئولان کشور به این اصل پایبند باشند، آن وقت این روحیه، خصلت و اخلاق به مردم سرریز خواهد شد. ایشان در ادامه با ذکر حدیث «کُونُوا دُعَاةَ النَّاسِ بِغَيْرِ أَلْسِنَتِكُمْ» مجموعه مسئولان کشور را در شئون مجموعه تحت مدیریتشان به اصلاح الگوی مصرف و پرهیز از اسراف دعوت کرده است (بیانات، ۱۳۹۲/۱۲/۲۰).

لزوم پرهیز از اسراف از مهم‌ترین آموزه‌های فرهنگ اسلامی به شمار می‌رود و قرآن کریم صراحتاً از آن نهی کرده است: «وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ» (انعام، ۱۴۱؛ اعراف، ۳۱). اسراف مفهوم بسیار گسترده‌ای دارد و در همه موارد، شامل کوتاهی از حد اعتدال نمی‌شود و بیشتر در زیاده روی ظهور دارد؛ بر همین اساس، اسراف را که نابودکننده امکانات و دارایی‌های گوناگون انسان است، با سرفه (کرمی که درختان را می‌خورد و از درون می‌پوساند) هم‌ریشه دانسته‌اند (ابن منظور، ۱۴۱۴، ۲۴۴/۶-۲۴۵؛ راغب، ۱۴۱۲، ۴۰۸؛ رشیدرضا، بی‌تا، ۳۵۱/۶). واژه «اسراف» واژه‌ای بسیار جامع است که هرگونه زیاده‌روی و بیهوده‌گرایی و اتلاف و مانند آن را شامل می‌شود. این روش قرآن است که به هنگام تشویق به استفاده کردن از مواهب آفرینش، فوراً جلو سوء استفاده را گرفته و به اعتدال توصیه می‌کند (مکارم، ۱۳۸۲، ۱۴۹/۶). موارد کاربرد اسراف در قرآن نشان می‌دهد که بین آن و دیگر ضد ارزش‌ها نظیر کفر، ظلم، فسق و... (ن.ک: غافر، ۴۲-۴۳؛ یس، ۱۳ و ۱۴ و ۱۹؛ شعراء، ۱۵۱-۱۵۲) ارتباط عمیق مفهومی و پیوند گسترده مصداقی برقرار است (ایزوتسو، ۱۳۷۸، ۳۱۳-۳۱۴ و ۳۵۳-۳۵۹) و باید به شدت از آن پرهیز شود. در فرهنگ اسلامی علاوه بر مفهوم اسراف از تبذیر نیز به شدت نهی شده است (اسراء، ۲۶-۲۷). تبذیر

و مشتقاتش در ارتباط نزدیک معنایی با اسراف است و به معنای دور ریختن یا پاشیدن بذر در مکانی نامساعد و به روشی نادرست به استعاره گرفته شده است (راغب، ۱۴۱۲، ۱۱۳-۱۱۴؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ۶/۶۳۳). «تبذیر» در اصل از ماده «بذر» و به معنی پاشیدن دانه می‌آید؛ لکن این کلمه مخصوص مواردی است که انسان اموال خود را به صورت غیر منطقی، مصرف کند و معادل آن در فارسی «ریخت و پاش» است و به تعبیر دیگر تبذیر آن است که مال در غیر موردش مصرف شود هرچند کم باشد و اگر در موردش صرف شود تبذیر نیست هرچند زیاد باشد (مکارم، ۱۳۸۲، ۱۲/۸۶). تبذیر همیشه با نوعی پاشیدگی، بی‌نظمی و بی‌برنامگی همراه است (مصطفوی، ۱۳۶۸، ۱/۲۳۸). قرآن کریم در آیه ۲۷ اسراء تأکید دارد که تبذیرکنندگان برادران شیاطینند. شاید ظرافت در آیه آن است که اشاره دارد تبذیر از ناسپاسی، شیطنت و فساد انگیزی نشئت گرفته و با وسوسه شیاطین ماورائی به یک جریان و سیره در زندگی تبدیل شده و این اوج اختلال در نظام اقتصادی و تخریب تعادل در امور جاری است.

جلوگیری از اسراف و تبذیر همواره یکی از موارد مهم در سخنان پیامبر صلی الله علیه و آله و ائمه معصومان علیهم السلام بوده است. به عنوان مثال امام صادق علیه السلام تأکید فراوانی بر این امر داشته و اسراف نکردن را نشانه مؤمن می‌داند (مجلسی، ۱۴۰۳، ۶۴/۲۹۴) یا در جایی دیگر می‌فرماید: «هر کسی که در زندگی خود میانه‌رو باشد من ضمانت می‌کنم او هرگز تهی دست نشود» (ابن بابویه، ۱۴۰۳، ۹/۱). با توجه به ضمانت امام صادق علیه السلام در این حدیث می‌توان گفت بی‌شک جلوگیری از اسراف و بهبود الگوی مصرف در هر شرایطی می‌تواند ضامن رهایی جامعه از مشکلات اقتصادی باشد. چه بسا یکی از علل تأکید زیاد مقام معظم رهبری بر این موضوع همین امر باشد.

۳- مدیریت جهادی

یکی دیگر از مؤلفه‌های اقتصاد مقاومتی که بارها از سوی رهبر معظم انقلاب بر آن تأکید شده «مدیریت جهادی» است. ایشان در تاریخ ۹۳/۱۱/۱۴ درباره کارهای ضروری ملت و مسئولان، توصیه به پرهیز از تبلی، کسالت و کم‌کاری کردند و افزودند: «باید در همه زمینه‌ها از جمله اقتصاد به طور جهادی کار کرد» و تأکید می‌کنند: «جز با کار جهادی و انقلابی نمی‌توان این کشور را به سامان رساند»؛ براساس همین نگرش به ضرورت و ظرفیت کار جهادی است که بر گسترش هرچه بیشتر جریان کار و خدمت‌رسانی جهادی تأکید و کار جهادی را کار فراوان، پرحجم و باکیفیت و مجاهدانه و انقلابی، منظم در چار چوب قانون معرفی می‌کنند (بیانات ۹۶/۰۲/۱۰) و تقویت روحیه جهادی و کار برای خدا، عشق، ایمان، بصیرت و همت را از ستون‌های اصلی آن می‌دانند (بیانات ۹۸/۰۶/۳۱ و ۹۶/۰۲/۱۰). ایشان خطاب به جمعی از مسئولان می‌گویند: «امروز بارهایی بر دوش گرفته‌اید که باید از عهده آنها برآیید و در این جهت اخلاص، جد و جهد، خستگی‌ناپذیری، بی‌طمعی و ترجیح دادن مصالح عمومی بر مصالح شخصی را در عمل، راهنمای خودتان قرار دهید» (بیانات، ۸۵/۰۸/۰۲). جهاد در اصطلاح شرع، عبارت است از بذل جان، مال و توان خویش در راه اعتلای کلمه اسلام و اقامه شعائر ایمان (نجفی، محمد حسن، ۱۳۶۲، ۳/۲۱)؛ بنابراین، مجاهد کسی است که با هر آنچه در توان دارد در همه زمینه‌های مورد نیاز جهاد نماید و این روحیه نیاز به ایمان، اخلاص (آل عمران، ۱۷۳-۱۷۴)، ثبات قدم، وحدت و همدلی (انفال، ۴۵-۴۶)، صبر و بردباری، پرهیز از سستی (انفال، ۴۵-۴۶) و روحیه احسان، ایثار و از خود گذشتگی (بقره، ۱۹۵) دارد.

رهبر انقلاب برای حل مشکلات کشور و مقابله با فشارهای دشمنان و ادامه حرکت رو به تعالی آن، مدیریت جهادی و کار و تلاش با نیت الهی و مبتنی بر علم و درایت را ضروری می‌دانند و غفلت از روحیه جهادی را موجب عدم توفیق در حل انبوه مشکلات و بهره بردن از موقعیت‌ها و فرصت‌ها بیان می‌کنند (بیانات،

۱۶/۵/۱۳۹۰). نمادی از این مدیریت اقتصادی را در حضرت یوسف علیه السلام با تمرکز تخصص و تعهدش در اوضاع اقتصادی بسیار بحرانی جامعه مصر می‌شود ملاحظه کرد. از کلام ملک مصر و تقاضای حضرت و گزارش وضعیت اقتصادی جامعه در متن سوره، به روشنی این حقیقت فهم می‌شود: «إِنَّكَ الْيَوْمَ لَدَيْنَا مَكِينٌ أَمِينٌ؛ قَالَ اجْعَلْنِي عَلَى خَزَائِنِ الْأَرْضِ إِنِّي حَفِيظٌ عَلِيمٌ» (یوسف، ۵۴-۵۵) توانایی، امانت‌داری، تعهد و تخصص، بستر و زمینه ظهور «مدیریت جهادی» اند.

۴- اقتصاد دانش بنیان

مقام معظم رهبری اقتصاد مقاومتی را اقتصادی دانش‌بنیان، متکی و استفاده‌کننده از پیشرفت‌های علمی می‌دانند. ایشان اقتصاد را بر محور علم قرار می‌دهند؛ اما معنای آن این نیست که اقتصاد را منحصر به دانشمندان بدانند؛ بلکه ایشان اهمیت زیادی برای تجربه‌ها و مهارت‌های صاحبان صنعت و کارگران قائل بوده و معتقدند این اشخاص نیز می‌توانند در این اقتصاد نقش ایفا کنند (بیانات، ۱۳۹۴/۰۱/۰۱).

دین اسلام همواره تأکید زیادی به علم‌آموزی و کسب مهارت داشته است. در متون دینی همواره اهمیت علم و منزلت عالم مورد تأکید قرار گرفته و علم برخوردار از جایگاه رفیع اعلام می‌شود. آیات و روایات در این باب بسیار فراوان است. در قرآن کریم تعابیر زیاد و متعددی برای بیان اهمیت کسب علم و دانش آمده است؛ از آن جمله آیه شریفه «قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ؛ بگو: آیا آنان که می‌دانند با آنها که نمی‌دانند برابرند؟» (زمر، ۹)؛ همچنین آیه ۱۱ سوره مجادله، آیه ۲۸ سوره فاطر و آیه ۱۸ سوره آل عمران بر ارزش علم و فضیلت آن دلالت دارند. از طرفی در قرآن کریم به قلم سوگند (قلم، ۱) یاد شده که نشانه اهمیت علم‌آموزی است. در اولین آیاتی که به پیامبر صلی الله علیه و آله نازل گردیده، از خواندن و

تعلیم سخن به میان آمده (علق، ۱-۵) و یکی از اهداف بعثت انبیاء تزکیه، تعلیم کتاب و حکمت اعلان شده است (جمعه، ۲).

البته از آیه: «وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهَبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَعَدُوَّكُمْ؛ در برابر دشمنان تا آنجا که در توان دارید نیرو و اسب‌های ورزیده آماده کنید تا به وسیله آن دشمن خدا و دشمن خویش را بترسانید» (انفال، ۶۰) نیز مطلوب بودن علوم تجربی قابل استفاده است. در این آیه واژه نیرو مفهوم وسیعی دارد. نیروی فکری انسان و تخصص در رشته‌های مختلف علمی و صنعتی و نیروی رزمی و نیز انواع وسایل رزمی و دفاعی از قبیل تانک، موشک، هواپیما و... را در برمی‌گیرد و خود دانش نظامی از علوم تجربی است که مورد تأکید قرار گرفته و به آن امر شده است و باید آنها را فرا گرفت.

در برخی آیات به نقش علم در عرصه اقتصاد اشاره شده است؛ از جمله آیه شریفه «اجْعَلْنِي عَلَى خَزَائِنِ الْأَرْضِ إِنِّي حَفِيظٌ عَلِيمٌ؛ حضرت یوسف علیه السلام فرمود: مرا سرپرست خزائن سرزمین (مصر) قرار ده، زیرا نگهدارنده و آگاهم» (یوسف، ۵۵) علم و دانش به اقتضای ذاتی‌اش بستر سلطه‌ساز در عرصه‌های مختلف از جمله اقتصادی است. در کلام امام علی علیه السلام آمده: «الْعِلْمُ سُلْطَانٌ، مَنْ وَجَدَهُ صَالِحًا، وَمَنْ لَمْ يَجِدْهُ صَالِحًا عَلَيْهِ دَانِيٌّ، تَوَانِيٌّ اسْت. هرکس آن را یابد، بدان پیروز شود و هرکس آن را نیابد، مغلوب گردد.» (ابن‌ابی‌الحدید، ۱۴۰۴، ۳۱۹/۲۰)؛ همچنین اهمیت علم‌آموزی در دوره کنونی که سطح زندگی بسیار بالاتر رفته و نیازهای انسان به مراتب بیشتر شده است و علوم جدیدی نیز سرنوشت انسان‌ها را تحت تأثیر قرار داده‌اند، صد چندان شده است؛ به طوری که در حال حاضر انسان‌هایی که بعضی از مهارت‌ها و توانایی‌ها را درک نکرده باشند، شدیداً دچار مشکل می‌شوند. این موضوع در مورد کشورها و دولت‌هایی که در این عرصه عقب مانده‌اند، به طریق اولی صدق

می‌کند. هر علم یا صنعتی که در قوام امور دنیا از آن گریزی نیست آموختنش واجب کفائی است و در صورتی که دیگران به آن قیام نکنند و منحصر به فرد یا گروه مشخص باشد تبدیل به واجب عینی می‌شود. به ویژه در شرایط کنونی و در این زمان که عقب‌ماندگی در جهات یادشده، موجب وابستگی به دولت‌های استکباری و دشمنان اسلام و در نتیجه، استیلای آنها بر کشورهای اسلامی می‌گردد؛ از این رو قاعده «نفی سبیل کفار بر مسلمانان» نیز اقتضاء می‌کند که مسلمانان با همه توان به عنوان واجبی شرعی بر فراگیری علوم و صناعات یادشده همت گمارند؛ زیرا در اندیشه اسلامی، با تکیه بر قاعده مهم مذکور به استناد آیه ۱۴۱ سوره مبارکه نساء «لَنْ يُجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا؛ خداوند هرگز بر [زبان] مؤمنان، برای کافران راه [تسلطی] قرار نداده است» و به استناد حدیث اعتلا «الْإِسْلَامُ يُعْلَوُ وَلَا يُعْلَى عَلَيْهِ؛ اسلام همیشه (نسبت به دیگر ملل) برتری دارد و هیچ چیزی بر آن برتری ندارد» (ابن بابویه، ۱۴۰۴، ۳۳۵/۴؛ بخاری، ۱۴۰۱، ۹۶/۲)؛ زمینه و راه هرگونه نفوذ و تسلط کفار بر مسلمین مسدود شده است. این قاعده از مهم‌ترین اصول حاکم بر عدم وابستگی کشورهای اسلامی از جهات مختلف است. گذشته از آیات قرآن کریم، صریح‌ترین توصیه‌های رسول خدا صلی الله علیه و آله، درباره علم است. از دیدگاه ایشان کسب علم و دانش بر همه مسلمانان واجب است (مجلسی، ۱۴۰۳، ۱۷۷/۱) و از نظر ایشان بهترین علم مفیدترین آن است (ورام بن ابی فراس، بی‌تا، ۳۲/۲) و با توجه به اینکه علوم تجربی نیز نافع است و بسیاری از مشکلات مردم را برطرف می‌سازد، می‌توان این علوم را در این محدوده داخل کرد.

۵- عدالت اقتصادی

به اعتقاد مقام معظم رهبری، اقتصاد مقاومتی، عدالت‌محور است؛ یعنی تنها به شاخص‌های اقتصاد سرمایه‌داری مانند رشد ملی یا تولید ناخالص ملی اکتفا نمی‌کند؛ چراکه ممکن است تولید ناخالص ملی یک کشور خیلی هم بالا برود، اما کسانی هم در آن کشور از گرسنگی بمیرند؛ بنابراین به باور ایشان مؤلفه عدالت (عدالت اقتصادی و عدالت اجتماعی در جامعه) یکی از شاخص‌های مهم در اقتصاد مقاومتی است؛ اما معنای آن این نیست که به شاخص‌های علمی موجود دنیا هم بی‌اعتنایی بشود؛ اما توجه به آنها باید بر محور «عدالت» باشد. عدالت در بیان ایشان و در برنامه اقتصاد مقاومتی به معنای تقسیم فقر نیست؛ بلکه به معنای تولید ثروت و افزایش ثروت ملی است (پاسخ رهبر انقلاب ...، ۱۳۹۳/۰۱/۰۶).

مسلمانان با الهام از آیات قرآنی و روایات پیشوایان دینی که بر اقامه عدل و قسط در جامعه انسانی تأکید دارند، به عدالت اقتصادی به عنوان یکی از اصول اقتصاد اسلامی می‌نگرند و از آن جا که هدف از بعثت انبیاء تحقق عدالت اجتماعی است، بر عدالت خواهی در همه ابعاد اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و اقتصادی پافشاری می‌نماید؛ به عنوان مثال، قرآن کریم فلسفه تشکیل حکومت‌ها و بعثت انبیا را اقامه قسط و عدل و حل اختلافات گوناگون بین مردم دانسته است (بقره، ۲۱۳؛ حدید، ۲۵).

امنیت و آرامش در جامعه در سایه عدالت اجتماعی تأمین می‌گردد و یکی از مهم‌ترین اهداف پیامبر صلی الله علیه و آله با توجه به آیه شریفه «... وَ أَمْرٌ لِّأَعْدِلَ بَيْنَكُمُ» (نحل، ۹۰) بسط عدل دانسته شده است و با تأکید بیان می‌کند که خداوند به عدل و احسان فرمان می‌دهد. برای برپایی عدالت اقتصادی در آیه هفت سوره حشر به صورت یک قاعده کلی می‌فرماید: آنچه را خداوند از اهل این آبادی‌ها به رسولش بازگردانده است، از آن خدا، رسول، خویشاوندان او، یتیمان، مستمندان و

در راه ماندگان است و اگر این اموال در اختیار آن حضرت قرار داده شده است از آن جهت است که رئیس حکومت اسلامی و مدافع و حافظ حقوق نیازمندان است؛ سپس آیه شریفه دست به دست نشدن این اموال عظیم میان ثروتمندان و بهره‌مندی نیازمندان از آنها را فلسفه این قانون بیان می‌کند «كَيْ لَا يَكُونَ دُولَةٌ بَيْنَ الْأَغْنِيَاءِ مِنْكُمْ» (مکارم، ۱۳۷۱، ۵۰۴/۲۳-۵۰۶). امیر مؤمنان علیه السلام در نامه‌اش به مالک اشتر به او دستور می‌دهد که بخشی از بیت المال را به از کارافتادگان، نیازمندان، دچارشدگان به زیان و سختی و صاحبان امراضی که از پا در آمده‌اند، اختصاص دهد و می‌فرماید: در میان اینان کسانی هستند که روی سؤال و اظهار حاجت دارند و کسانی که عزت نفسشان مانع از سؤال است؛ بنابراین آنچه را که خداوند در مورد آنان از حفظ حقوق از تو خواسته به حفظ آن پرداز، نصیبی از بیت المال که در اختیار توست و سهمی از غلات خالصه جات اسلامی را در هر منطقه برای آنان قرار ده، که برای دورترین آنها همان سهمی است که برای نزدیک‌ترین آنان است، در هر صورت رعایت حق هر یک از آنان از تو خواسته شده است؛ پس نشاط و فرو رفتن در نعمت تو را از توجه به آنان باز ندارد (سیدرضی، نامه ۵۳). نیز امام صادق علیه السلام از آن حضرت نقل می‌کند که خداوند بر ثروتمندان واجب کرده است که به اندازه نیاز فقیران به ایشان بدهند؛ پس اگر فقیران ضایع شوند، یا رنج کار آنان را از پا در آورد، یا برهنه بمانند، به سبب خودداری ثروتمندان از رساندن حق فقیران به ایشان است و خدا در روز قیامت در این باره به حساب ایشان خواهد رسید و با عذابی دردناک کیفرشان خواهد داد (ابن‌حیون، ۱۳۸۵ق، ۲۴۴/۱). آن حضرت هر نوع ملاحظه کاری را در زمینه اجرای عدالت ممنوع می‌شمارد و درخواست برادرش در دادن سهمی افزون از بیت المال را به سختی رد می‌کند (سیدرضی، کلام ۲۲۵) و در خصوص اموال تاراج رفته از بیت المال به خدا سوگند یاد می‌کند که هرکجا آنها را بیابد به صاحبانش بازمی‌گرداند (سیدرضی، خ ۱۶).

بنا بر فرمایش رسول خدا صلی الله علیه و آله «آسمان‌ها و زمین بر اساس عدل استوارند» (فیض کاشانی، ۱۴۱۵، ۱۰۷/۵) و عدل همان قانونی است که تمام نظام هستی بر محور آن می‌گردد، آسمان‌ها و زمین و همه موجودات با عدالت بر پا هستند (مکارم، ۱۳۸۲، ۳۶۶/۱۱). امام علی علیه السلام در توصیف عدل می‌فرماید «الْعَدْلُ أَسَاسٌ بِهِ قَوَامُ الْعَالَمِ؛ عدالت، شالوده‌ای است که قوام (سامان‌یابی) عالم به آن است» (مجلسی، ۱۴۰۳، ۸۳/۷۵). مسئله عدالت به عنوان یک اصل اخلاقی در اقتصاد مقاومتی به قدری مهم است که امیر مؤمنان علی علیه السلام آن را به عنوان هدف اصلی حکومت و مدیریت خود معرفی می‌کند (سیدرضی، ۱۳۷۹، خطبه ۱۳۱). به این ترتیب عدالت و به طریق اولی عدالت اجتماعی به عنوان یکی از اصول زیربنایی و مؤلفه‌های اقتصاد مقاومتی، همواره یکی از ضروریات مهم در حوزه مدیریت اقتصاد اسلامی محسوب می‌شود.

۶- مقاومت در برابر عوامل تهدیدزا

یکی دیگر از تأکیدات مقام معظم رهبری، توانایی مقاومت در برابر عوامل تهدیدزا است که در سیاست‌های این اقتصاد در نظر گرفته شده است. ایشان عوامل تهدیدزا بر روی اقتصاد را به سه دسته تکانه‌های اقتصادی، بلاهای طبیعی و تکانه‌های تخصصی تقسیم می‌کنند (بیانات، ۱۳۹۲/۱۲/۲۰).

تکانه‌های اقتصادی عواملی است که در اثر برخی بحران‌های اقتصادی در کشورهای صاحب اقتصاد در جهان و سرازیر شدن آن به کشورهای دیگر رخ می‌دهد. این عوامل بیشتر به اقتصاد کشورهایی ضربه می‌زند که وابستگی اقتصادی بیشتری دارند؛ پس هرچه کشوری اقتصاد مستقل‌تری داشته باشد کم‌تر تحت تأثیر قرار می‌گیرد و بی‌تردید استقلال سیاسی و اقتصادی تا حد زیادی تحت تأثیر یکدیگرند که مباحث مربوط به آن ذیل «قاعده نفی سبیل» تبیین شد.

بلاهای طبیعی مانند سیل، زلزله، طوفان‌های سهمگین و... یکی دیگر از عوامل تهدیدزا بر اقتصاد هر کشور است. به طور مسلم از وقوع بلایای طبیعی گریزی نیست؛ ولی می‌توان از اثرات مضر آن تا حد زیادی کاست.

از منظر قرآن ارتباط کامل بین اعمال انسان‌ها با حوادث عالم که با زندگی انسان‌ها تماس دارد، برقرار است. اعمال صالح باعث می‌شود که خیرات عالم زیاد شود و برکات نازل گردد و اعمال زشت باعث می‌شود بلاها و محنت‌ها پشت سر هم بر سر انسان‌ها فرود آید (طباطبایی، ۱۳۹۰، ۳۰۰/۱۰)؛ لذا هم در ابعاد مثبت و هم منفی، نقش اعمال اختیاری انسان در قرآن گزارش شده است (ن.ک: اعراف، ۹۶: تأثیر ایمان و تقوا بر زمین و آسمان و ریزش برکات آنها و نقش ارتکاب جرم در سلب نعمت‌ها و نزول عذاب؛ هود، ۵۲ و نوح، ۱۰-۱۲: تأثیر استغفار بر امداد رسانی حق تعالی با نزول برکات آسمانی و تقویت نیروی انسانی و مالی و غیره؛ اعراف، ۱۳۳-۱۳۶: ابتلا تولیدات زمینی و زراعات و منابع طبیعی به آفات). در بحث زلزله که مشخصاً ساخت بناهای مستحکم بهترین راه حل است، همان‌طور که پیامبر صلی الله علیه و آله می‌فرماید «رَحِمَ اللَّهُ مَنْ عَمِلَ عَمَلًا فَأَتَقَنَهُ؛ رحمت خدا بر آن کسی است که کاری را که انجام می‌دهد، محکم و متقن انجام بدهد» (قرطبی، ۱۳۶۴، ۲۴۳/۱۴)؛ که به عقیده مقام معظم رهبری این معنای «بهره‌وری» است که از قول پیغمبر صلی الله علیه و آله نقل شده است (بیانات، ۱۳۹۳/۰۱/۰۱).

از طرفی بنا بر روایات، وقوع برخی از بلایای طبیعی مانند زلزله، ریشه در برخی انحرافات اجتماعی دارد؛ از آن جمله می‌توان به رواج زنا (حرعاملی، ۱۴۱۴، ۲۶/۹) و رباخواری (متقی، ۱۴۰۹، ۲۸۰/۱۴) اشاره کرد که یکی از راه‌های در امان ماندن از امثال این بلاها دوری جامعه از این انحرافات با ترویج فرهنگ قرآنی است.

مسائلی مانند بیابان‌زدایی، استفاده درست از مراتع، نگهداری از جنگل‌ها، استفاده درست از منابع در دسترس و جلوگیری از انتشار گازهای گلخانه‌ای اقداماتی‌اند که

در کاهش آثار خشک‌سالی مؤثرند؛ در عین حال، بنا بر آیات قرآن که پیشتر به برخی از آنها اشاره شد و نیز روایات پیامبر صلی الله علیه و آله و اهل بیت طاهرین علیهم السلام خشک‌سالی و نباریدن باران به عوامل معنوی نیز ارتباط دارد؛ به عنوان مثال پیامبر صلی الله علیه و آله عواملی مانند کم فروشی (دیلمی، ۱۳۸۸، ۲۸۳)، ستمگری حاکمان، شهادت دروغ، کتمان شهادت، ندادن زکات و دروغ گوئی حاکمان و... (مجلسی، ۱۴۰۳، ۳۶۷/۷۰-۳۷۶) را از عوامل نباریدن باران و بروز خشک‌سالی معرفی کرده‌اند.

بنابراین، علاج بخشی از این مشکلات (اگر نگوئیم همه) را باید در ریشه اخلاق اجتماعی مردم جستجو کرد و در رفع آن به شیوه مقتضی کوشش کرد. البته این بدان معنی نیست که هر بلای طبیعی جنبه عذاب دارد و هر کجا این اتفاق رخ می‌دهد، نشان‌دهنده این است که مردم یا حاکمان آن منطقه خطایی کرده‌اند؛ بلکه به این معنی است که این عوامل می‌تواند باعث بروز این اتفاقات شود.

سومین عامل تهدیدزا در سخنان رهبری، تکانه‌های تخصمی است. این تکانه‌ها به ویژه در سال‌های اخیر مشکلات فراوانی را برای ملت ما ایجاد کرده است؛ نمونه بارز این تکانه‌ها، تحریم‌های مختلف نفتی، بانکی و تکنولوژی پیشرفته و... است که زمینه بروز مشکلات زیادی در ایران اسلامی شده است. به نظر می‌رسد بهترین راه‌کار برای غلبه بر این مشکلات، همین پیاده‌سازی سیاست‌های اقتصاد مقاومتی است؛ به هر روی، در منطق قرآن فشارهای اقتصادی نباید سبب تسلیم و نرم شدن در برابر دشمن شود؛ لذا هنگامی که امام علی علیه السلام به دستور پیامبر صلی الله علیه و آله در مراسم حج و جریان اعلام برائت، اعلام کرد که بعد از این هیچ مشرکی حق ورود به مسجد الحرام را ندارد، فریاد (جمعی از مؤمنان) قریش برخاست و گفتند تجارت ما از میان رفت، خانواده‌های ما ضایع شد و خانه‌هایمان ویران گشت، آیات ۲۳ و ۲۴ سوره مبارکه توبه فرود آمد (مکارم، ۱۳۸۲، ۳۳۳/۷).

بی‌شک برون‌رفت از تهدیدات اقتصادی بخصوص تکانه‌های اقتصادی ناشی از پیشامدهای طبیعی و غیرطبیعی نیازمند صبر، استقامت و ایمان به وعده‌های الهی و نتیجه چنین صبری، پیروزی و تحقق وعده‌های الهی است «وَ اصْبِرْ فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ؛ و شکیبایی کن، که خداوند پاداش نیکوکاران را ضایع نخواهد کرد» (هود، ۱۱۵) صبر در آیه شامل هرگونه شکیبایی در برابر مشکلات، مخالفت‌ها، آزارها، هیجان‌ها، طغیان‌ها و مصائب گوناگون می‌شود (همو، ۲۷۲/۹). نمونه قرآنی صبر در برابر کمبودهای اقتصادی و پیروزی بر مشکلات، داستان حضرت یوسف علیه السلام است که مردم مصر با ایمان به وعده‌های آن حضرت و تحمل کمبودها و تن دادن به جیره‌بندی، توانستند هفت سال قحطی را با موفقیت پشت سر گذارند (طبرسی، ۱۳۷۲، ۳۷۱/۵-۳۷۳). پایداری مسلمانان صدر اسلام در شعب ابی‌طالب و نیز دوره نخست مدینه و فرجام شیرین آن (سبحانی، ۱۳۷۳، ۱۶۹ و ۳۵۳) نمونه‌ای دیگر از این دست است؛ افزون بر آنچه گذشت پاره‌ای از تهدیدات در اقتصاد اسلامی، ناشی از اعمال فردی، مانند اختلاس، ارتشاء، زیاده‌خواهی‌های نفسانی، مصرف‌زدگی و افراط در تجملات و مال‌اندوزی است که باید برای رهایی از آنها با این پدیده‌ها مبارزه کرد.

۷- حمایت از تولید ملی

مقام معظم رهبری یکی دیگر از ارکان اقتصاد مقاومتی را حمایت از تولید ملی می‌داند (ن.ک: بیانات، ۱۳۸۹/۶/۱۶)؛ علاوه بر این، ایشان در همان سال‌های اول پیروزی انقلاب اسلامی ایران، با تأکید بر تولید ملی وابستگی اقتصادی را زمینه‌ساز وابستگی سیاسی و نظامی توصیف کرده و آن را راهی برای بازگشت به دوران طاغوت معرفی کرده‌اند (بیانات، ۱۳۵۸). در قاعده نفی سبیل که پیشتر به مستندات

آن اشاره شد، زمینه و راه هرگونه نفوذ و تسلط کفار بر مسلمانان مسدود شده است. این قاعده از مهم‌ترین اصول حاکم بر سیاست خارجی اسلام است.

پرواضح است که یکی از مصادیق زمینه‌ساز تسلط کفار بر مسلمانان عدم خودکفایی در تولید مایحتاج امت اسلامی است؛ از این رو بر همه مؤمنان واجب است که در رفع این وابستگی بکوشند. به باور آیت الله جوادی آملی، رفاه اقتصادی جامعه بر دو عنصر محوری کوشش در تولید کالاهای لازم و قناعت در مصرف استوار است (جوادی، ۱۳۸۹، ۳۴۴/۱۷). مقصود از تولید در اینجا هر نوع اشتغال به کار مشروع برای تأمین نیازهای زندگی و پیشرفت اقتصادی فرد و جامعه است و شامل کشاورزی، دامداری، تجارت، صنعت و مانند آنها می‌شود که در آیات و روایات، بر آن تأکید شده است. کار و کوشش برای کسب مال حلال، به گونه عام و تولید به طور خاص مورد توجه و تشویق پیشوایان دین است؛ در مقابل، معطل گذاشتن مال نکوهش شده است (جوادی، ۱۳۹۱، ۵۷۹-۵۸۰). امیر مؤمنان علیه السلام ملتی را که آب و زمین و امکانات در اختیار دارد و با کار و تلاش از آن بهره نبرد و فقیر باشد از رحمت خدا به دور می‌داند (شیخ حرّ عاملی، ۱۴۰۹، ۴۱/۱۷). امام صادق علیه السلام ساختن سرمایه را مایه شرافت برای کریمان و بی‌نیازی از فرومایگان می‌داند (کلینی، ۱۴۰۷، ۸۸/۵).

قرآن به صراحت از دوست گرفتن یهود و نصارا منع کرده و در قاعده کلی می‌فرماید: «وَمَنْ يَتَوَلَّهُمْ مِنْكُمْ فَإِنَّهُ مِنْهُمْ؛ و هر که از شما آنها را دوست بگیرد، به راستی که از ایشان خواهد بود.» (مائده، ۵۱) این هشدار و تحذیر بدان سبب است که زمینه همدلی و وابستگی و نهایتاً زمینه سلطه آنان و ضعف مؤمنان در عرصه‌های مختلف را فراهم خواهد ساخت (طباطبایی، ۱۴۱۷، ۳۷۲/۵-۳۷۳).

بررسی شیوه اعمال تحریم‌ها در سال‌های اخیر توسط نظام سلطه استکباری و دشمنان سرسخت و پی‌آمدهای سنگین آن، ضرورت اهتمام به تولید ملی را به خوبی

روشن می‌نماید. گفتنی است بر اساس آموزه‌های دینی، کسب و کار و تولید در صورتی ارزشمند و دارای فضیلت است که از راه مشروع و حلال باشد. رسول خدا صلی الله علیه و آله نه جزء از ده جزء عبادت را در کسب حلال دانسته‌اند (کلینی، ۱۴۰۷، ۷۸/۵).

۸- مردمی کردن اقتصاد

مقام معظم رهبری چندین سال است با ابلاغ سیاست‌های اصل ۴۴ به سوی این مهم گام برداشته و همیشه مسئولان را به پیروی از این سیاست‌ها تشویق کرده است. ایشان مردمی کردن اقتصاد را از الزامات اقتصاد مقاومتی دانسته و تأکید می‌کند که بخش خصوصی را باید توانمند کرد (پاسخ رهبر انقلاب به ۱۰ پرسش درباره اقتصاد مقاومتی، ۱۳۹۳/۰۱/۰۶). ایشان در جایی دیگر اقتصاد مقاومتی را «مردم‌بنیاد، مردمی و غیر دولتی» معرفی می‌کنند؛ یعنی اقتصادی که با اراده، سرمایه و حضور مردم تحقق پیدا می‌کند و دولت نظارت، هدایت و کمک می‌کند (همان).

آن طور که از اسناد تاریخی استفاده می‌شود اقتصاد در زمان پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نیز خصوصی و غیردولتی بوده است و به نظر، اقتصاد به صورت دولتی، امری نوپدید و مربوط به دوران متأخر باشد. آنچه در سنت و سیره پیامبر صلی الله علیه و آله و اهل بیت طاهرین علیهم السلام دیده می‌شود، دعوت افراد جامعه برای تولید و تدبیر اقتصاد در جامعه است. امام علی علیه السلام در تفسیر آیه «هُوَ أَنْشَأَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَاسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا» (هود، ۶۱) فرموده است «خداوند به مردم امر کرده زمین را آباد سازند تا به این وسیله خوراکشان از غلات و حبوبات و میوه‌ها و امثال آن تأمین گردد و در آسایش زندگی کنند» (حرعاملی، ۱۴۱۴، ۳۵/۱۹).

بسیاری از فعالیت‌های اقتصادی توصیه‌شده در اسلام نظیر مضاربه، مساقاه، احیاء اراضی و... بر محور اقتصاد مردم‌بنیاد استوار است.

۹- مبارزه با فساد اقتصادی

فرمان هشت ماده‌ای مقام معظم رهبری که در تاریخ ۱۳۸۰/۲/۱۰ صادر شد، با مخاطب قرار دادن سران سه قوه درباره مفساد اقتصادی، سرآغازی نو برای این حرکت عظیم بود. در بخشی از این فرمان، ایشان با اشاره به این که اگر دست مفسدان و سوءاستفاده‌کنندگان از امکانات حکومتی قطع شود و اگر امتیاز طلبان و زیاده خواهان پرمدعا و انحصارجو طرد نشوند، سرمایه‌گذار و تولیدکننده و اشتغال‌طلب، همه احساس ناامنی و نوسیدی خواهند کرد و کسانی به استفاده از راه‌های نامشروع و غیرقانونی تشویق خواهند شد و موانع بسیاری در راه رشد و توسعه سالم اقتصادی ایجاد خواهد شد. ایشان معتقدند لازمه حضور مردم در صحنه اقتصاد، امنیت اقتصادی است و این امر با بسته شدن دست مفسد، سوءاستفاده‌چی، دورزننده و شکننده قانون محقق می‌شود (بیانات، ۱۳۹۲/۱۲/۲۰). فساد و اختلاس تهدیدی جدی و بالقوه است که حکومت و رشد و توسعه آن را به مخاطره می‌اندازد. حضرت علی علیه السلام در نامه‌ای به مصقله بن هبیره شیانی که کارگزار ایشان در اردشیرخره بود می‌فرماید: «از بزرگ‌ترین خیانت‌ها، خیانت به امت و بزرگ‌ترین فریب‌کاری بر اهل شهر فریب دادن امام است. در نزد تو پانصد هزار درهم از حق مسلمانان موجود است؛ پس چون فرستاده من نزد تو آمد آنها را بفرست و اگر جز این باشد به محض دریافت این نامه نزد من آی. من به فرستاده خود سفارش کرده‌ام که یک ساعت هم بعد از آمدن او در آنجا نمانی مگر اینکه پول را بفرستی؛ و السلام» (مجلسی، ۱۴۰۳، ۴۱۶/۳۳) آن حضرت درباره زمین‌ها و اموالی که عثمان در خلافت خود به خویشاوندان خود و کسانی که سزاوار نبودند، بخشیده بود می‌فرماید: «به خدا سوگند آنچه که از عطایای عثمان و آنچه بیهوده از بیت المال مسلمانان به این و آن بخشیده است را اگر بیابم به صاحبش باز می‌گردانم؛ اگرچه زانی را به ازدواج درآورده یا کنیزانی را خریده باشند؛ زیرا عدالت گشایش می‌آورد و آنکه عدالت بر او گران آید تحمل ظلم و ستم بر او گران‌تر خواهد بود» (سیدرضی، ۱۳۷۹، کلام ۱۵).

نتیجه‌گیری

در این مقاله ضمن تبیین مؤلفه‌های اقتصاد مقاومتی در بیانات رهبر فرزانه و حکیم انقلاب و بررسی مستندات قرآنی و حدیثی آنها نتایج ذیل به دست آمد:

اولین مؤلفه اقتصاد مقاومتی و اساس آن، کار و کارآفرینی است که در قرآن در آیات متعددی به تلاش اقتصادی برای تأمین مایحتاج فردی و اجتماعی فرمان داده شده است. در بیانات پیشوایان معصوم، کار، عنصری ارزشمند و مقدس است که موجب تکامل وجودی انسان، عزت، مردانگی، رحمت، سعادت و... است.

مدیریت و اصلاح الگوی مصرف از مهم‌ترین آموزه‌های فرهنگ اسلامی و از شاخصه‌های مهم در اقتصاد مقاومتی است؛ از این‌رو از منظر اسلام می‌بایست در مدیریت از هرگونه اسراف و تبذیر پرهیز گردد.

از دیگر مؤلفه‌ها بر اساس پیام‌های قرآن و احادیث، مدیریت جهادی است که مدیر باید با هر آنچه در توان دارد در بالندگی حوزه‌های اقتصادی با ایمان، اخلاص، ثبات قدم، وحدت و همدلی، صبر و بردباری و پرهیز از سستی، روحیه احسان و ایثار و از خود گذشتگی بکوشد.

یکی دیگر از مؤلفه‌های اقتصاد مقاومتی، اقتصاد دانش بنیان است. دین اسلام همواره تأکید زیادی به علم آموزی و کسب مهارت داشته است. شواهد موجود در آیات و روایات، همه حاکی از این حقیقت است که علم در رشد کمی و کیفی اقتصادی تأثیرگذار و نقش‌آفرین است.

آیات قرآنی و روایات پیشوایان دینی بر اقامه عدل و قسط در جامعه انسانی تأکید دارند و عدالت اقتصادی یکی از محوری‌ترین اصول اقتصاد اسلامی است؛ از این‌رو در اقتصاد مقاومتی، تنها به شاخصه‌های اقتصاد سرمایه‌داری مانند رشد ملی یا تولید ناخالص ملی اکتفا نمی‌شود؛ بلکه مؤلفه عدالت (اقتصادی- اجتماعی) هدف

بعثت انبیاء و عامل امنیت و آرامش در جامعه است؛ لذا امیر مؤمنان علی علیه السلام آن را به عنوان هدف اصلی حکومت و مدیریت خود معرفی می‌کند.

مقاومت در برابر عوامل تهدیدزا از ضروری‌ترین مؤلفه‌ها اقتصاد مقاومتی است. برابر آموزه‌های آیات و روایات، برون‌رفت از تکانه‌های اقتصادی ناشی از پیشامدهای طبیعی و غیرطبیعی نیازمند صبر، استقامت و ایمان به وعده‌های الهی است و نتیجه چنین صبری، پیروزی و تحقق وعده‌های الهی است.

حمایت از تولید ملی، رکنی اساسی در اقتصاد مقاومتی است؛ زیرا نتیجه آن تقویت تولید ملی و زمینه‌ساز نفی هرگونه سلطه و نفوذ بیگانگان است. برابر اسناد تاریخی در زمان پیامبر صلی الله علیه و آله اقتصاد مردمی و غیردولتی بوده است و اقتصاد دولتی امری نوپدید است و آنچه در سنت و سیره معصومان علیهم السلام آمده است، دعوت و تشویق افراد جامعه برای تولید و فعالیت‌های اقتصادی سازنده است. مبارزه با فساد مؤلفه دیگری در اقتصاد مقاومتی است؛ زیرا برابر آموزه‌های اسلامی فساد خطرناک‌ترین آفات برای اقتصاد و تهدیدی جدی است که حکومت و رشد آن را به خطر می‌اندازد.

منابع

- قرآن کریم
- نهج البلاغه

سخنان رهبر معظم انقلاب

۱. خامنه‌ای، سید علی، بیانات در جلسه تبیین سیاست‌های اقتصاد مقاومتی، ۱۳۹۲/۱۲/۲۰.
۲. خامنه‌ای، سید علی، بیانات در حرم مطهر رضوی، ۱۳۹۳/۰۱/۰۱.
۳. خامنه‌ای، سید علی، بیانات در حرم مطهر رضوی، ۱۳۹۴/۰۱/۰۱.
۴. خامنه‌ای، سید علی، بیانات در دیدار اعضای هیئت دولت با رهبر انقلاب، ۱۳۸۷/۰۲/۱۸.
۵. خامنه‌ای، سید علی، بیانات در دیدار جمعی از پژوهشگران و مسئولان شرکت‌های دانش‌بنیان، ۱۳۹۱/۰۵/۰۸.

۶. خامنه‌ای، سید علی، فرمان هشت ماده‌ای رهبر معظم انقلاب، ۱۳۸۰/۰۲/۱۰.
۷. خامنه‌ای، سید علی، بیانات در دیدار جمعی از کارآفرینان سراسر کشور، ۱۳۸۹/۰۶/۱۶.
۸. خامنه‌ای، سید علی، بیانات در دیدار شرکت‌کنندگان در اجلاس بانک توسعه اسلامی، ۱۳۸۳/۰۶/۲۵.
۹. خامنه‌ای، سید علی، بیانات در دیدار کارگزاران نظام، ۱۳۹۱/۰۵/۰۳.
۱۰. خامنه‌ای، سید علی، بیانات در دیدار مسئولان اقتصادی و دست‌اندرکاران اجرای اصل ۴۴ قانون اساسی، ۱۳۸۵/۱۱/۳۰.
۱۱. خامنه‌ای، سید علی، بیانات در دیدار جمعی از جهادگران، ۹۶/۰۲/۱۰.
۱۲. خامنه‌ای، سید علی، بیانات در دیدار کارگزاران نظام، ۱۳۸۵/۰۸/۰۲.
۱۳. خامنه‌ای، سید علی، بیانات در دیدار مسئولان نظام جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۰/۰۵/۱۶.
۱۴. خامنه‌ای، سید علی، بیانات در جمع انجمن اسلامی کارکنان وزارت صنایع و معادن، سال ۱۳۵۸.
۱۵. خامنه‌ای، سید علی، پاسخ رهبر انقلاب به ۱۰ پرسش درباره اقتصاد مقاومتی، ۱۳۹۳/۰۱/۰۶.
۱۶. خامنه‌ای، سید علی، بیانات در تاریخ ۱۳۹۶/۰۲/۱۰.
۱۷. خامنه‌ای، سید علی، بیانات در تاریخ ۹۶/۰۲/۳۱.

کتاب‌ها

۱. ابن ابی الحدید، عبدالحمید، ۱۳۷۸، **شرح نهج البلاغه**، قاهره: دارالحياء کتب العربيه.
۲. ابن اثیر، علی بن محمد، ۱۳۹۰، **اسدالغابه فی معرفه الصحابه**، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۳. ابن بابویه، ابوجعفر محمد بن علی بن حسین بن بابویه قمی (شیخ صدوق)، ۱۴۰۳، **خصال**، قم: انتشارات جامعه مدرسین.
۴. ابن بابویه، ابوجعفر محمد بن علی بن حسین بن بابویه قمی (شیخ صدوق)، ۱۴۰۴، **من لا یحضره الفقیه**، قم: جامعه مدرسین، چاپ دوم.
۵. ابن حیون، نعمان بن محمد مغربی، ۱۳۸۵ق، **دعائم الإسلام و ذکر الحلال و الحرام و القضايا و الأحکام**، قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام، چاپ دوم.
۶. ابن منظور، محمد بن مکرم، ۱۴۱۴، **لسان العرب**، بیروت: دار صادر.

۷. ایزوتسو، توشی هیکو، ۱۳۷۸، **مفاهیم اخلاقی دینی در قرآن مجید**، ترجمه: فریدون بدره‌ای، تهران: فرزانه روز.
۸. آمدی، عبد الواحد بن محمد، ۱۳۷۸، **غرر الحکم و درر الکلم**، ترجمه و شرح: هاشم رسولی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۹. جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۸۹، **تفسیر تسنیم**، قم: مرکز چاپ اسراء.
۱۰. جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۹۱، **مفاتیح الحیاء**، قم: مرکز چاپ اسراء، چاپ اول.
۱۱. حرعاملی، محمد بن حسن، ۱۴۱۴، **وسائل الشیعه**، قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام، چاپ دوم.
۱۲. دیلمی، ابی محمد حسن، ۱۳۸۸، **ارشاد القلوب دیلمی**، ترجمه: طباطبایی، قم: دفتر انتشارات اسلامی، چاپ هفتم.
۱۳. حلی، علامه، حسن بن یوسف بن مطهر اسدی، ۱۴۱۴، **تذکره الفقهاء**، قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام.
۱۴. دهخدا، علی اکبر، ۱۳۷۳، **لغت نامه**، تهران: مؤسسه لغت نامه و دانشگاه تهران.
۱۵. دهشیری، محمدرضا، ۱۳۷۸، **مقدمه‌ای بر اندیشه سیاسی امام خمینی**، تهران: نشر مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
۱۶. راغب اصفهانی، حسین، ۱۴۱۲، **المفردات فی غریب القرآن**، بیروت: دارالعلم.
۱۷. رشید رضا، محمد، بی تا، **تفسیر المنار**، بیروت: دارالمعرفه.
۱۸. سبحانی، جعفر، ۱۳۷۳، **فرازهایی از تاریخ اسلام**، سوم، تهران: نشر مشعر.
۱۹. صالح، سعاد ابراهیم، ۱۴۰۶، **مبانی النظام الاقتصادي الاسلامی و بعض تطبیقاته**، قاهره: دارالضیاء، چاپ اول.
۲۰. صدر، سید محمد باقر، ۱۳۹۳، **اقتصاد ما**، ترجمه: سید محمد مهدی برهانی، قم: پژوهشگاه علمی تخصصی شهید صدر، چاپ اول.
۲۱. طباطبایی، سید محمد حسین، ۱۳۹۰ق، **المیزان فی تفسیر القرآن**، لبنان: موسسه الاعلامی للمطبوعات، چاپ دوم.
۲۲. طبرسی، فضل بن حسن، ۱۳۷۲، **مجمع البیان**، تهران: ناصر خسرو.

۲۳. فیض کاشانی، محمد، ۱۴۱۵، **تفسیر الصافی**، مقدمه و تصحیح: حسین اعلمی، تهران: مکتبه الصدر.
۲۴. فیض کاشانی، محمد، ۱۳۸۷، **محجۀ البیضاء فی تهذیب الاحیاء**، تصحیح: علی اکبر غفاری، قم: مؤسسه فرهنگی و اطلاع رسانی تبیان.
۲۵. کلینی، ابو جعفر محمد بن یعقوب، ۱۴۰۷، **الکافی** (ط - الإسلامیة)، تهران: دار الکتب الإسلامیة.
۲۶. لحنیانی، سعد بن حمدان، ۱۴۲۸، **مبادئ الاقتصاد الاسلامی**، بی‌جا: بی‌نا.
۲۷. متقی، علی بن حسام الدین، ۱۴۰۹، **کنز العمال فی سنن الاقوال و الافعال**، بیروت: مؤسسه الرساله.
۲۸. مجلسی، محمد باقر، ۱۴۰۳، **بحار الانوار**، بیروت: مؤسسه الوفاء.
۲۹. مصطفوی، حسن، ۱۳۶۸، **التحقیق فی کلمات القرآن الکریم**، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی،
۳۰. محمد، معین، ۱۳۶۰، **فرهنگ فارسی**، تهران: انتشارات امیر کبیر، چاپ شانزدهم.
۳۱. مکارم شیرازی، ناصر، ۱۴۱۵، **ترجمه قرآن**، قم: دار القرآن الکریم.
۳۲. مکارم شیرازی، ناصر، ۱۳۸۲، **تفسیر نمونه**، تهران: انتشارات دارالکتب الاسلامیه.
۳۳. نجفی، محمد حسن، ۱۳۶۲، **جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام**، تصحیح: عباس قوچانی، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۳۴. نوری، محدث، میرزا حسین، ۱۴۰۸، **مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل**، بیروت: مؤسسه آل البيت علیهم السلام.
۳۵. وحیدی، حسین، بی‌تا، **تاریخ عقاید اقتصادی از آغاز تا پایان سوسیالیسم**، بی‌جا: انتشارات کتابخانه سنائی، چاپ دوم.
۳۶. ورام بن ابی فراس، بی‌تا، **مجموعه ورام**، قم: مکتبه فقیه.

۱. سیف، الله مراد، ۱۳۹۱، «الگوی پیشنهادی اقتصاد مقاومتی جمهوری اسلامی ایران (مبتنی بر دیدگاه مقام معظم رهبری)»، آفاق امنیت، ش ۱۶، صص ۵-۲۲.
۲. سیفلو، سجاد، ۱۳۹۳، «اقتصاد مقاومتی راهبرد دفاع غیر عامل اقتصادی»، سیاست دفاعی، ش ۸۷، صص ۵۳-۸۸.
۳. سیفلو، سجاد، ۱۳۹۳، «مفهوم شناسی اقتصاد مقاومتی»، معرفت اقتصاد اسلامی، ش ۱۰، صص ۱۵۱-۱۷۳.
۴. سیفلو، سجاد، ۱۳۹۵، «طراحی الگوی بانکداری مقاومتی مطالعه موردی بانک نیازهای اساسی»، فصلنامه علمی و پژوهشی اقتصاد اسلامی، س ۱۶، ش ۶۴، صص ۵۵-۸۵.
۵. فشاری، مجید؛ پور غفار، جواد، ۱۳۹۳، «بررسی و تبیین اقتصاد مقاومتی در اقتصاد ایران»، مجله اقتصادی، ش ۵ و ۶، صص ۲۹-۴۰.
۶. محمدی مقدم، یوسف؛ علی پور، میثم، «مفهوم شناسی اقتصاد مقاومتی در بیانات مقام معظم رهبری»، جستارهایی در مدیریت، ش ۵.
۷. میرمعزی، سید حسن، ۱۳۹۱، «اقتصاد مقاومتی و ملزومات آن (با تأکید بر دیدگاه مقام معظم رهبری)»، اقتصاد اسلامی، ش ۴۷، صص ۴۹-۷۶.